

Kaffen galt i halsen, eller...?

– hvordan vores holdning til bunkers og besættelsesmagt har forandret sig fra 1995 til i dag

Af Lulu Anne Hansen & Mette Bjerrum Jensen

“Ja, nu får I måske kaffen galt i halsen”. Bemærkningen kom fra en sortklædt arkitekt fra BIG – Bjarke Ingels Group – og var henvendt til museumsfolk fra Varde. Vi stod foran en model af Tirpitz-bunkeren i Blåvand for at se arkitektteamets første idéer til et nyt museumscenter skjult i klitten bag den aldrig færdigbyggede kanonstilling fra Anden Verdenskrig. I stedet for den kuppel, der i dag dækker randen til kanonkransen, foreslog arkitekten en glas- og wireframeudgave af den enorme kanon, der var tegnet til Tirpitz, men som den tyske marine aldrig nåede at montere før Befrielsen. Forslaget med kanonen kom som en kæmpe overraskelse – men vi var *ikke* ved at kløjes i kaffen. Det var provokerende, ja, men endnu mere øjenåbende; det *var* virkelig en stor kanon, der skulle have sikret

Besættelsesmagten indsejlingen til Esbjerg. Så måske er det i virkeligheden slet ikke så provokerende i dag, som man ville have syntes for blot 10 eller 15 år siden? I hvert fald har de fleste siden reageret på nyheden om glaskanonen med udbruddet: “Der vil jeg gerne op!”

Når museet ikke møder forargelse over at udstyre en tysk bunker med en erstatning for den kanon, der ellers næsten symbolsk lå strandet på Guldager Station efter den 5. maj 1945, er det en tendens, der kan spores generelt i forhold til de tyske bunkers. De seneste år har såvel Ringkøbing-Skjern Museum som Museet for Varde By og Omegn haft stor succes med at invitere på bunker-ture i landskabet, og som det kan ses her i *opdatering* har Ringkøbing-Skjern Museum i 2012 åbnet en velbesøgt

Tirpitz-bunkeren som den ser ud i dag med kuppel over kanonbrønden.

Computergrafik af BIG's glaskanon på toppen af bunkeren.

udstilling om den tidligere tyske soldat Gerhard Saalfelds bunker i Kryle. Men hvornår blev det egentlig acceptabelt at formidle den "nazistiske Atlantvold",¹ som den blev betegnet i 1995, 50 år efter Anden Verdenskrigs afslutning? Og er det etisk uproblematisk at personificere formidlingen af bunkers ved at bruge en tysk soldats historie eller at "bygge videre" på et nazistisk forsvarsanlæg ved at sætte en kanon på Tirpitz? De spørgsmål vil vi gerne se på i det følgende. For at gøre det, springer vi lidt tilbage i tid og ser på, hvordan man tidligere har omtalt bunkers og bunker-museer i avisartikler, kronikker og avisdebatter.²

Musealiseringen af bunkers

At tænke i formidlings- eller attraktionsbaner i forhold til bunkers er ikke et nyt fænomen. Allerede i juni 1945 blev der holdt et møde i Esbjerg og Fanø Turistforening. Et af hovedemnerne var, hvordan man kunne stimulere turismen i området, og i den forbindelse udtalte formanden for foreningen og daværende redaktør for dagbladet Vestkysten om bunkerne:

Først og fremmest maa man undersøge, hvilke Attraktioner Byen nu kan byde på som egnede til at trække Turister til. Her kan nævnes de store Befæstningsanlæg og Flyvepladsen, som ikke straks helt kan demonteres. Hvis det kan gennemføres, at disse anlæg bliver tilgængelige for Publikum, vil mange sikkert benytte sig af Lejligheden til at se, hvad Tyskerne byggede igennem 5 lange Aar.³

De tyske bunkers blev altså allerede umiddelbart efter Befrielsen betragtet som noget, der havde *attraktionsværdi*. Det var imidlertid, som det også fremgår af udtalelsen, ikke ensbetydende med, at befæstningsværkerne blev tillagt en *bevaringsværdi*. Tværtimod var forventningen, at de skulle fjernes. Bunkerne blev med andre ord betragtet som et midlertidigt onde, der, indtil de blev demonteret, kunne udnyttes bedst muligt ved at blive vist frem til et nysgerrigt publikum.

Behovet for en egentlig formidling af bunkerne var imidlertid ikke stort i årene efter krigen. Folk vidste godt,

hvad det drejede sig om. Desuden blev langt hovedparten af de tyske bunkers tømt for tekniske installationer og andet brugbart indhold, hvorefter de blev muret til for at forhindre adgang til dem i erkendelsen af, at de var umulige at fjerne. Hvad der ikke kunne sprænges væk, blev tiet væk. I 1989 gik et hold unge i gang med at udgrave et anlæg i Stützpunkt Batterie Vogelnest, i dag kendt som Tirpitz-stillingen ved Blåvand. Anlægget var blevet utilgængeligt efter Forsvarets prøvesprængninger og siden sandet til. Som en del af beskæftigelsesprojektet fik de unge mennesker til opgave at udføre detektivarbejde i området for at finde ud af, hvad det overhovedet var, de skovlede sig ned i.⁴ 44 år efter krigen var viden om Anden Verdenskrigsanlæggene ikke længere almen i lokalområdet. Tirpitz var af samme grund ikke den eneste bunker, der på dette tidspunkt forandrede status fra ignoreret krigslevn til udstillingssted. I 1990 berettede Berlingske Tidende under overskriften "Flere Museumsbunkers i Jylland", at der var planer om at åbne hele tre tyske

bunkers som museer langs Jyllands vestkyst; foruden i Blåvand også i Frederikshavn og Thyborøn, ligesom man i Hanstholm planlagde at åbne endnu en bunker.⁵

Vibeke B. Ebert, der var ansat ved Museet for Varde By og Omegn, argumenterede under overskriften "Bunkeren fortæller krigens historie" for tendensen:

Når en åbning af [Tirpitz] bunkeren som museum er blevet aktuel nu, er det for at imødekomme den interesse, der er begyndt at samle sig om de tyske fæstningsværker og er en naturlig udløber af den registrering af fæstningsanlæg, som miljøministeriet har iværksat. Vi må nu forholde os aktivt til, hvad der skal ske med de områder, der har været brugt til fæstningsbyggeri. Skal de fredes som historiske monumenter, eller skal de ryddes og bruges til andre formål?

Ebert fornemmede altså ikke kun en faglig, men også en folkelig stigende interesse for besættelsestidens bunkers.

Hendes rationale var, at når nu bunkerne lå i landskabet, måtte de bruges til noget:

'Tirpitz'-bunkeren i Oksby har ikke ladet sig fjerne, selvom der er gjort ihærdige forsøg på det. Blåvandshuk kommune har taget konsekvensen og har iværksat et projekt, der med tiden skal munde ud i en åbning af bunkeren som museum.⁶

Argumentationen var således ikke ulig den, der gjorde sig gældende i Esbjerg og Fanø Turistforening i 1945 – at anvendelsen af de tyske bunkers til formidlingsformål blev betragtet som den næstbedste løsning, når det nu ikke kunne lade sig gøre at fjerne dem.⁷

Nationalsocialister eller turister?

Idéen om et bunkermuseum i Hanstholm tog form allerede ti år tidligere, i 1979. På dette tidspunkt blev det

VESTKYSTEN 4/11 89

Unge afslører skjult indgang til bunker

Tirpitz-stillingen indeholder mere end forudset

AF Ulla Thomsen

Det lykkedes aldrig tyskerne at gøre Tirpitz-stillingen mellem Blåvand og Ho færdig, før krigen var forbi. Den enorme bunker har siden da ligget ene og forladt i det barske klitlandskab, mens sand og marehalm støt og roligt har sneget sig længere og længere ind på krigsmonumentet. Nu er tre unge i gang med at grave bunkeren fri for at indrette den til et museum, og gravearbejdet byder på overraskelser. Allerede første dag opdagede de unge en skjult nedgang, og de forventer at finde store og hidtil ukendte rum i forbindelse med bunkeren.

De tre unge er ansat i et husefterselskab, og de

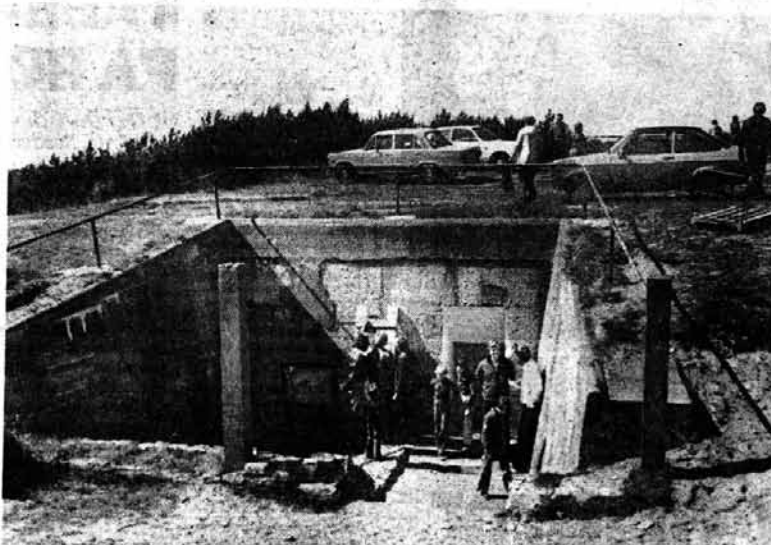
anset for mere problematisk at omdanne bunkers til turistattraktioner for et tysk turistpublikum. Under overskriften "Velkommen i dit eget Krigsmuseum" skosede Ekstra Bladet idéen om et bunkermuseum for at give "Schultze, Fitzebrunnen og de andre alte Herren" deres eget "tempel i Raum Dänemark"⁸ Museet blev i bladets optik til et kommercialiseringsforsøg baseret på tyskernes ønske om at repræsentere sig selv i Danmark. I bladets billede af de tyske turister, der "valfarter" til området og "tiltvinger" sig adgang til de resterende bunkers, bliver der tale om en form for *anden* besættelse. Referencerne til "Herren" og "tempel" lod tyskerne fremstå som magtsøgende og

truende bærere af en aggressiv kultur, der stadig tilbød nationalsocialismen. I artiklens egentlige ærinde, der tilsyneladende var et angreb på den europæiske integration i form af det Europæiske Fællesmarked, blev omdannelsen af bunkerne til museer altså brugt til at skabe forargelse. Set i dette lys var det ingen selvfølge at finde gehør for at omdanne bunkerne til museer. Det kunne gå an, at de blev betragtet som turistattraktioner for danske turister i 1945, men det gik ikke an at bruge besættelsesmagtens synlige efterladenskaber på at underholde dens efterkommere, der "besatte" den danske vestkyst igen, denne gang med campingvogne og strandtæpper.

Skiltningen til krigsmuseet i Hanstholm er endnu, noget mangelfuld, men tyskerne finder frem til stedet i stort tal. Over en tredjedel af de besøgende er tyskere med en fortid.

Guten Tag, Herr Schultze:

Indgangen til de hellige haller er den originale, som de felt-grønne benyttede under krigen. I øvrigt var kampplanlæggeret komplet ubrugeligt. Første gang, der kom havgas ind fra Nordøen, troede tyskerne, at det var englænderne, der lagde røgslør ud. De fyrede alt, hvad kanonerne kunne holde — og det var ikke meget. I det løse sand ryttedes utåle måleinstrumenter og kanonerens fundamenter så løse, at deres effekt under seriøse forhold ville være tvivlsom.

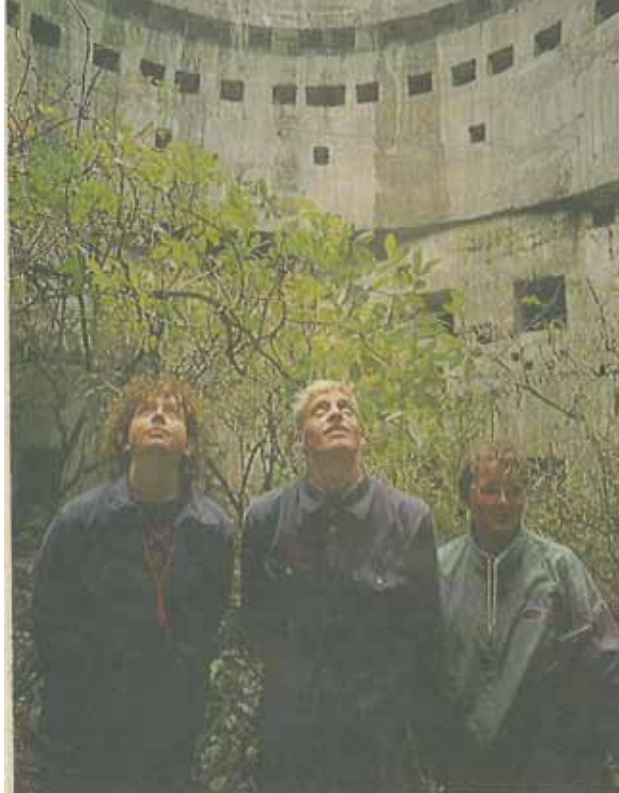
Når museumsprojekterne ti år senere, omkring 1990, ikke mødte stor modstand, skyldes det måske, at det ikke blev fremstillet sådan, at bunkermuseerne først og fremmest blev etableret for de tyske turister – tværtimod. Vestkysten rapporterede på dette tidspunkt, at man i Blåvandshuk Kommune søgte midler til at få fjernet de tyske bunkers for at imødekomme ønsker fra de tyske turister om ikke at blive konfronteret med bunkerne:

Fortidens spøgelse forfølger tyske turister, når de under deres ferieophold i Danmark render ind i en af deres egne bunkers fra krigens tid. Den slags er ikke rart at blive mindet om, mener tyskerne, og derfor bør bunkerne langs den jyske vestkyst fjernes, siger de.⁹

At Vestkystens sympati med turisterne er lunken, skinner igennem i ordvalget med "spøgelse" der "forfølger" tyskerne – og bunkerne beskrives som "deres egen" historie. Det var altså ikke en given succes at omdanne bunkers til turistattraktioner for tyske gæster omkring 1990. Hvad var så argumentet for at gøre bunkers til museer?

Bunkers til eftertanke

Da Tirpitz-bunkeren i 1989 blev udgravet som beskæftigelsesprojekt, skrev avisen, at projektet skulle "give den generation, som udelukkende kender krigen og besættelsestiden fra historiebøgerne, mulighed for at få et indblik i, hvordan en bunker med 110 soldater i venteposition fungerede."¹⁰ Museumsinspektør Jette Kjær fra bunkermuseet i Hanstholm fortalte til avisen om udvidelsen her, at man "ville gøre stedet til et dokumentationscenter ... [der bl.a. skulle] ... fortælle de besøgende om baggrunden for fæstningsbyggeriet samt om baggrunden for og forløbet af Anden Verdenskrig ude i verden".¹¹ I årene omkring 1990 var det dominerende argument for at genåbne og formidle bunkers, at de har en læringsværdi. Det lå mellem linjerne, at bunkerne blev betragtet som "mahnmal" for museumsgæsterne – altså mindesmærker over krigen, der maner til eftertanke, og husker os på krigens konsekvenser.

KIRSTEN Plenge (tv), Claus Eskebjerg og Katja Kokholm startede Tirpitz-projektet og savner oplysninger
Foto Ulrich Borch

Fæstning får nyt liv

Tirpitz-stillingen ved den jyske vestkyst er ved at blive restaureret af unge. Det store fæstningsanlæg fra Anden Verdenskrig skal indrettes som museum.

Af Knud Sunesen

En af tyskernes store fæstninger fra Anden Verdenskrig ved den jyske vestkyst skal til sommer åb-

stadig mange ubesvarede spørgsmål, og her på egnen får vi at vide, at det fortrinsvis var københavnere, som arbejdede for tyskerne med opførelsen af bunke-

Hvem var med til at bygge bunkers?

Mange år gamle planer om at gøre én af tyskernes største kanonstillinger fra krigens tid til museum er nu ved at blive realiseret. Det drejer sig om Tirpitz-stillingen mellem Ho og Bålvand på den jyske vestkyst. Den skulle udgøre hovedforsvaret mod en eventuel allieret invasion i Esbjerg-området.

Tre unge arbejdsløse fra Oksebo er som led i et beskæftigelsesprojekt gået i gang med det indledende arbejde, og man regner med, at bunkeren kan åbnes som museum til næste sommer.

Men de unge mennesker er løbet ind i den vankelighed,

at ikke mange på egen hånd fortælle om bunkeren og dens tilblivelse. Tusindvis af danskere var med til at bygge fæstningsværkerne, men de fleste kom fra København, hvor arbejdsløsheden var størst under besættelsen. Når de ledige meldte sig til kontrol, fik de i mange tilfælde den besked, at kassen var lukket.

I stedet for at få understøttelse blev de udstyret med en skovl og en enkeltbillet til vestkysten, hvor de bare kunne melde sig hos de entreprenører, der forestod bunkersbyggeriet. Et tvangssystem, som medførte, at mange af

disse arbejdere halt urimeligt blev beskyldt for at gå tyskeres ærinde som værnemænd. Mange af dem var familieforsørgere og måtte sige jatah til skovl og billet, hvis de ville have brød på bordet.

Det er især disse mennesker, man gerne vil i kontakt med i Oksebo for til det kommende museum at få en korrekt beskrivelse af bunkernes og bunkerslivets historie.

Class Ekeberg i Beskæftigelseshuset, Industrivej 20, 6840 Oksebo, vil meget gerne høre fra nogle af dem, der var med. psj

Tirpitz-stillingen, opholdt efter en tysk admiral fra første verdenskrig, består af flere bunkersanlæg med underjordiske forbindelsesgange.

I modsætning til 10 år tidligere medførte de nye formidlingstiltag omkring bunkers ikke en følelsesladet diskussion – på trods af, at den var forventet.¹² Udeblivelsen skyldes måske, at medierne generelt beskrev de nye museumsprojekter ud fra en teknisk og funktionel vinkel, hvor de undlod potentielle konfliktfyldte temaer. Om Bangsbomuseets bunkersudstilling i Frederikshavn skrev museumsinspektør Per Ole Schovsbo til journalisterne at “foreløbig er maskinrummet med dieselmaskineri, mandskabsrum med bl.a. køjer, og tårnet under panserkuplen restaureret”,¹³ ligesom museumsinspektør Ole Faber kunne forsikre at “Tirpitz-stillingen som museum kommer hverken til at rumme hagekorssmykkede flag eller knagerækker med stålhelme”, og han understregede, “at der er lagt vægt på at skabe en nøgtern og informativ udstilling”.¹⁴ Der ville, som han udtalte til JydskeVestkysten, ikke blive “noget med en Hitler-figur der dukker frem fra et skab og den slags. Det skal være konkrete oplysninger om, hvad der skete dengang”. Fabers kollega, historiker Vibeke B. Ebert, udtalte samtidig om den film, der skulle vises i Tirpitz, at den “ligesom den øvrige udstilling [er] saglig og faktuel”.¹⁵ Også Jette Kjær i Hanstholm tog afstand fra at forherlige bunkernes funktion som krigsmaskineri. Mellem linjerne læser man, at det potentielt kunne opfattes som kontroversielt at gøre bunkerne til genstand for udstillinger.¹⁶ Konflikter blev undgået ved at lade meget stå usagt – man undlod således i reglen, i modsætning til eksemplet fra Ekstra Bladet i 1979, eksplicit at betegne såvel bunkerne som eksempelvis de 110 soldater i Tirpitz-bunkeren som tyske.

Selvom det var bunkernes dimensioner og udrustning, der blev lagt vægt på i 1990'ernes formidling, inddrog man imidlertid også erfaringerne fra en tidligere, tysk officer til udstillingen i Tirpitz. Jyllands-Posten forklarede, at

En pensioneret tysk officer vil overfor danskerne beskrive, hvordan han som kommandant i besættelsestidens Danmark var med til at planlægge et tysk forsvaret af den sydlige del af den jyske vestkyst. [...] Officeren [...] har en af hovedrollerne i en dokumentarfilm, som kommer i både dansk og tysk version i [Tirpitz].¹⁷

At officeren ikke nævnes ved navn i dette citat er imidlertid en understregning af, at det ikke var den personificerede fremstilling af Anden Verdenskrig, der var i fokus. Det var det krigsstrategiske og anlægsmæssige perspektiv, der blev dokumenteret i Tirpitz-udstillingen.

At det netop var et dokumentationscenter, man planlagde også i Hanstholm, er derfor kendetegnende for perioden omkring 1990. Bunkerne blev set som vidnesbyrd om Anden Verdenskrig, og de blev i stigende grad transformeret fra glemte betonklosser til dokumentationssteder, der gennem faktuelle oplysninger kunne give museumsgæster større viden om 1940'ernes tyske værnemagt i Danmark.

Den sidste ladning følelser?

Den følelsesladede diskussion, som bunkermuseerne ikke fik frembragt omkring 1990, kom til gengæld til udtryk få år senere i forbindelse med Elle-Mie Ejdrup Hansens kunstinstitution *Linien – Lyset*. Installationen bestod af en laserlyslinje mellem bunkerne langs Vestkysten i anledning af 50-året for Befrielsen, om aftenen den 4. maj 1995. Inden sin udførelse medførte kunstbegivenheden en omfattende debat i danske aviser. Den uds spillede sig dels i læserbreve og dels i ledere, og bundede i såvel besættelsestidsspecifikke som mere generelle politiske konflikter.¹⁸

Det centrale konfliktpunkt ved kunstinstitutionen var ikke alene det symbolske element, der lå i Ejdrup Hansens planer om at lade laserstrålen overskride grænsen til Tyskland. Der var i lige så høj grad forargelse over "en tysk kurator, tyske bunkerskunstnere og tyske teknikere, der bestemmer hvordan, hvornår og hvem, der skal udstille?"¹⁹ og over "tyske tilskud"²⁰ til projektet. En læser skrev at *Linien – Lyset* gav anledning til, at de tyske turister "så endnu engang, [kunne] stå og beundre efterladenskaberne [bunkerne]"²¹ En anden mente, at man netop kunne bruge *Linien – Lyset* til at minde de mange tyske sommerhusgæster om "Tysklands Overgreb"²² Selvom samtidens tyskere ikke officielt blev bebrejdet fædrenes og bedstefædrenes

gerninger, synes der at have været en underliggende enighed om, at projektet *Linien – Lyset* ikke burde involvere tyskere. Som et læserbrev udtrykte det: "De tyskere, der var skyldige i Besættelsen, er ikke velkomne, og dem, der ikke var skyldige, kan man ikke byde at invitere som gidsler for synder, de ikke har begået"²³

I forbindelse med debatten om *Linien – Lyset* var holdningerne sat på spidsen, og det gjorde naturligvis, at debatmiljøet var skarpt. Det gør det dog også tydeligt, hvilke centrale elementer, der i forhold til tyskerne som nation og individer indgik i debatten. På den ene side fandtes der et rabiat element, der fortsat ønskede at bebrejde tyskerne hænderne under Anden Verdenskrig. Dette kan blandt andet ses i en kronik af Hans Rolighed i Aalborg Stiftstidende. Forfatteren citerede her tre kvinder, som alle havde personlige og traumatiske erfaringer, for at udtale: "vi kan aldrig tilgive de nazistiske kadavere."²⁴ I den anden ende af spektret fandtes en delvist forsonende diskurs, der tog udgangspunkt i en skelnen mellem den almindelige tysker og datidens nazister. Den var også repræsenteret i kronikken i Aalborg Stiftstidende, hvor forfatteren

fremhævede, at det ikke var hos "den jævne tysker", at ansvaret for krigen skulle lægges, og hvor den ene kvinde gav udtryk for at den "jævne tysker så at sige aldrig har fornærmet hende". Om end det på denne vis flere gange i debatten blev slået fast, at der ikke kunne plantes et ansvar for krigen på samtidens tyskere, blev det alligevel anset for forkert at inddrage tyskere i det, der blev betragtet som en

fejring af befrielsen fra netop tyskerne som besættelsesmagt. *Linien – Lyset* blev ikke desto mindre et skillepunkt, hvor den nye generation af tyskere begyndte at komme til orde omkring bunkers, og hvor bunkers på den måde banede vejen for et forsoningsprojekt, der fortsatte i de kommende år, som vi vil vise nedenfor. *Linien – Lyset* debatten tydeliggjorde, at bunkerne omkring 1995 var ved at få en ny rolle som symboler på freden, mere end som repræsentanter for krigen.²⁵

RINGKØBING-SKJERN

En by under klitterne

Erstatningen og Krigen
og kommunen har
stille stået uafvendt,
men formentlig har
spørgsmål kulturhistorisk
betragtning.

af Lars Henningsen

Herunder er en af de
største og mest
interessante og
historiske bygninger
i Ringkøbing-Skjern
kommune. Den er
opført i 1940'erne
og er et godt eksempel
på den typiske
bunkerbænkning, der
blev bygget i hele
Danmark under
krigen.

Denne bygning er
en af de mange
bunkerbænkninger,
der blev bygget
i Ringkøbing-Skjern
kommune under
krigen. Den er
opført i 1940'erne
og er et godt
eksempel på den
typiske bunkerbænkning,
der blev bygget
i hele Danmark
under krigen.

Denne bygning er
en af de mange
bunkerbænkninger,
der blev bygget
i Ringkøbing-Skjern
kommune under
krigen. Den er
opført i 1940'erne
og er et godt
eksempel på den
typiske bunkerbænkning,
der blev bygget
i hele Danmark
under krigen.

Denne bygning er
en af de mange
bunkerbænkninger,
der blev bygget
i Ringkøbing-Skjern
kommune under
krigen. Den er
opført i 1940'erne
og er et godt
eksempel på den
typiske bunkerbænkning,
der blev bygget
i hele Danmark
under krigen.

Denne bygning er
en af de mange
bunkerbænkninger,
der blev bygget
i Ringkøbing-Skjern
kommune under
krigen. Den er
opført i 1940'erne
og er et godt
eksempel på den
typiske bunkerbænkning,
der blev bygget
i hele Danmark
under krigen.

Denne bygning er
en af de mange
bunkerbænkninger,
der blev bygget
i Ringkøbing-Skjern
kommune under
krigen. Den er
opført i 1940'erne
og er et godt
eksempel på den
typiske bunkerbænkning,
der blev bygget
i hele Danmark
under krigen.

Denne bygning er
en af de mange
bunkerbænkninger,
der blev bygget
i Ringkøbing-Skjern
kommune under
krigen. Den er
opført i 1940'erne
og er et godt
eksempel på den
typiske bunkerbænkning,
der blev bygget
i hele Danmark
under krigen.

Denne bygning er
en af de mange
bunkerbænkninger,
der blev bygget
i Ringkøbing-Skjern
kommune under
krigen. Den er
opført i 1940'erne
og er et godt
eksempel på den
typiske bunkerbænkning,
der blev bygget
i hele Danmark
under krigen.

Denne bygning er
en af de mange
bunkerbænkninger,
der blev bygget
i Ringkøbing-Skjern
kommune under
krigen. Den er
opført i 1940'erne
og er et godt
eksempel på den
typiske bunkerbænkning,
der blev bygget
i hele Danmark
under krigen.

Denne bygning er
en af de mange
bunkerbænkninger,
der blev bygget
i Ringkøbing-Skjern
kommune under
krigen. Den er
opført i 1940'erne
og er et godt
eksempel på den
typiske bunkerbænkning,
der blev bygget
i hele Danmark
under krigen.

Denne bygning er
en af de mange
bunkerbænkninger,
der blev bygget
i Ringkøbing-Skjern
kommune under
krigen. Den er
opført i 1940'erne
og er et godt
eksempel på den
typiske bunkerbænkning,
der blev bygget
i hele Danmark
under krigen.

Denne bygning er
en af de mange
bunkerbænkninger,
der blev bygget
i Ringkøbing-Skjern
kommune under
krigen. Den er
opført i 1940'erne
og er et godt
eksempel på den
typiske bunkerbænkning,
der blev bygget
i hele Danmark
under krigen.

Knægten fra bunkerens

På den anden side af årtusindskiftet kan man i avisartikler om bunkers følge en stigende tendens til at tydeliggøre forskellen på nutidens tyske turister og datidens besættelsesmagt.²⁶ I forbindelse med etableringen af Dokumentationscentret i Hanstholm skrev Berlingske Tidende i 2002: "Blandt de 50.000 gæster, der lægger vejen om ad dette dybt gribende, forstemmende monument i det arrede landskab, er hvert år tyske soldater, der har gjort tjeneste på stedet." Ofte medbringer de velkomment dokumentationsmateriale i form af billeder fra dengang. Nu er de turister, og som museet refererer fra samtalerne: "Vi kom jo ikke af egen fri vilje."²⁷ Udsagnet kan ses som udtryk for et eksplicit skift i forhold til skyldsspørgsmålet, i forhold til Ekstra Bladets udlægning i 1979, hvor tyske turister med interesse for bunker blev sidestillet med nazister, men også i forhold til læserbrevet i forbindelse med *Linien – Lyset* i 1995, hvor tidligere tyske soldater blev beskrevet som uvelkomne bunkersturister.²⁸

Den nye opfattelse af tyskerne kunne i særlig høj grad aflæses i artiklerne om fundet af Kryle-bunkeren ved Houvig i 2008.²⁹ I forhold til avisartiklerne om Tirpitz omkring 1990, hvor bunkermandskabet blev beskrevet som "soldater", betegnes de nu "tyske soldater", "tyskerne" og "værnemagten". Måske skyldes det, at man er nødt til at tydeliggøre overfor de generationer, der ikke har førstehåndskendskab til besættelsestiden, at der er tale om tyske bunkers, men det er også muligt, at man på denne side

af årtusindskiftet ikke har samme berøringsangst overfor at beskrive soldaterne som tyske. De tyske soldater beskrives også som nogle, der har været "kammerater". I beskrivelsen af selve mandskabsbunkeren brugtes betegnelsen "hjem og tjenestested for ni soldater og deres kommandant".³⁰ En anden artikel beskrev støttepunktet som "en by under klitterne".³¹ En "by" eller et "hjem" skaber andre billeder hos læseren end ordet "bunker" – hvor det sidste forbindes med krig og besættelsesmagt, gør de første det let for os at associere os med det mandskab, der levede deres liv i bunkerne. Hvis man har haft sit "hjem" og sine "kammerater" på Vestkysten, om det så er i en bunkers, så er man først og fremmest et menneske – og ikke først og fremmest en fjendtlig soldat. Ordene "tjenestested" og "kommandant" signalerer, at soldaterne var i bunkerens pligt, og at de fulgte ordrer. Flere artikler menneskeliggør på den måde de nazistiske soldater,³² i et par artikler understreges det, at der er fundet mange blækhuse, der tyder på, at soldaterne har skrevet hjem.³³

Allerbedst illustreres det ændrede syn på tyskerne og bunkerne i omtalen af Gerhard Saalfeld. Han var i 2008 en 81-årig tysker, der som marinesoldat havde boet i den genfundne mandskabsbunker i Kryle. De første beskrivelser af "en soldat fra Stützpunkt Krylen" gengav Saalfelds selvbiografiske fortælling, der bl.a. fremhævede, at den eneste gang, han havde løsnet skud fra sin gamle riffel, var efter krigen – for at rense den for rust – inden han skulle aflevere den ved grænsen.³⁴ Soldaten blev på denne måde beskrevet som nærmest harmløs. Denne pacificering af den tyske soldat understregedes ved at beskrive Saalfeld ikke kun som "en gammel mand", hvilket han naturligvis var blevet i 2008, men også som "knægten fra bunkerens"³⁵ – en betegnelse, der understregede Saalfelds uskyld. I de første interviews med Saalfeld blev han beskrevet med ord som: "venligt", "ranke mand", "nystrøget skjorte", "pænt og formelt". Metaforen "Solen skinner ind gennem vinduet" i BT's beskrivelse af mødet med Saalfeld³⁶ satte rammen om en lys og venlig historie, ikke en dyster.

Saalfeld anno 1945 beskrives som en 17-årig knægt, der "tjente i den tyske krigsmaskine" og "endte som krigsfange".³⁷ Ved at beskrive ham som en del af krigsmaskinen, undgår man at placere et moralsk ansvar på Saalfeld personligt. Omvendt gøres han til et menneskeligt offer for krigen ved understregningen af hans status som krigsfange. Saalfelds oplevelse gøres subjektiv og nærværende ved at beskrive, hvordan "kondensvandet drev ned ad væggene" under hans ophold i bunkerens, og hvordan man kunne lugte de andre soldater i den trange bunker, hvor ti mand levede på 20 kvadratmeter. I artiklerne blev Saalfeld fremstillet som reflekteret i forhold til nazismen: "hvordan kunne det hele ende sådan, hvordan kunne alting være så forkert?"³⁸

Journalisten, der besøgte Gerhard Saalfeld, gengav tilsyneladende uproblematisk, at Saalfeld ifølge de papirer, han stadig havde liggende, var "udkommanderet til at beskytte Danmark".³⁹ Set fra et dansk synspunkt anno 1945 gjorde han jo netop det modsatte, nemlig at opretholde

besættelsen af landet, men det opfattes ikke som anstødeligt af journalisten at lade ordren stå ukommenteret i artiklen. Uddrag af Saalfelds erindringer fra tiden, hvor han var udstationeret i Kryle-bunkeren⁴⁰ inkluderede ham som tysk soldat i en fællesmenneskelig oplevelse af krigen. Den samlede omtale af Saalfelds besøg i Danmark lagde vægt på denne dimension og henviste til et emotionelt mere end et rationelt betinget fællesskab af mennesker, der havde oplevet krigen. "Man bliver helt rørt – og står med en underlig fornemmelse i maven", udtalte Saalfeld, da han genså bunkeren.⁴¹

Bunkers som læringssteder

Ser man på avisernes skriverier om bunkers fra 1945 til i dag, er det tydeligt, at bunkers, betragtet som formidlingssteder, har gennemgået en forandring. I 1945 var man i Esbjerg klar over, at man lige så godt kunne tilfredsstille (et formodentlig dansk) publikums nysgerrighed i forhold til besættelsesmagts anlæg, så længe bunkerne stadig lå der. Der var dog samtidig en klar forventning om, at bunkerne skulle fjernes – en forventning, der stadig lå latent, da man omtrent 45 år senere begyndte at gøre flere og flere af de forladte bunkers til udstillingssteder. Det fremgår blandt andet af et citat fra Berlingske Tidende i 1990: "Hvor ubehageligt det end måtte lyde i manges ører, er de [bunkerne] blevet en del af Danmarks og Europas historie og betragtes derfor af eksperterne som bevaringsværdige."⁴² I citatet optræder fagfolks rationelle vurderinger af bunkerne som bevaringsværdige i opposition til den mere følelsesstyrede befolkning, der stadig kan opfatte tilstedeværelsen af Anden Verdenskrigs elementer som ubehagelig. Denne antagelse viste sig gyldig i forhold til kunstinstitutionen *Linien – Lyset*, der i 1995 skabte avisdebat mellem en fløj, der tog holdninger til bunkers fra de tidligere modstandsfolk, og en anden fløj, der sammen med kunstneren Elle-Mie Ejdrup Hansen vendte bunkernes symbolik fra at være udtryk for besættelse til at være vidnesbyrd på den frihed, der opstod i maj 1945.

Befolkningens ændrede holdning til bunkers viste sig også i en Gallup-undersøgelse, der blev gennemført umiddelbart inden afviklingen af *Linien – Lyset*. Berlingske Tidende skrev: "Et halvt århundrede efter, at tyske tropper rømmede bunkeranlæggene langs den jyske vestkyst, ønsker et flertal af danskerne, at disse anlæg skal bevares for eftertiden."⁴³ Bunkerne gennemgik med andre ord en transformation ved overgangen til 1990'erne fra at være konkrete, tyske krigsspor til også at rumme en folkeligt accepteret, generel historisk fortælling om besættelse, krig og befrielse i Europa. En fortælling, der gennem dokumentation og udstilling skulle gives videre til de generationer, der ikke selv havde oplevet krigen, som påmindelse om at undgå en gentagelse. Bunkerne rummede knap 50 år efter krigen et erindringspotentiale, der for nogle stadig var konfliktfyldt; de fik dog også tilskrevet et læringspotentiale – de blev gjort til "Mahnmal".

Bunkers som kulturarv

I midten af 1990'erne blev bunkernes interaktion med naturen en metafor for lyset og sejren over det onde og mørket, som bl.a. repræsenteret i *Linien – Lyset* installationen. Metaforen udtrykkes efter fundene i Kryle-stranden i 2008 endnu mere eksplicit, hvor naturen har sørget for en egentlig "genfødsel" eller transformation af bunkerne til en ny og mindre problematisk status. Aviserne beskrev, hvordan Kryle-bunkeren er "vasket ren" og har ligget "uberørt" siden 1945. Bunkerne har været "skjult af sandet" og er "dukke op på stranden" efter en storm.⁴⁴ Den samme metafor bruges af kunsthistoriker Mette Haakonsen, der i en kronik i 2008 ikke længere ser bunkerne som truende: På stranden ligger de "væltet omkuld og invaderet af det kraftfulde hav og det flygende sand", og de ligger "side om side med nymalede sommerhuse i træ".⁴⁵ Bunkerne er med andre ord uskadeliggjorte, vasket rene og transformeret til romantiske indslag i den vilde natur – som nymalede sommerhuse, mere end efterladenskaber fra en krig og en besættelsestid. "Bunkerne er blevet en del af naturen",

som lokalformanden for Danmarks Naturfredningsforening Gert Alsted udtrykte det.⁴⁶ Naturen og naturkræfterne er således noget, der bliver brugt til at forklare bunkers som skrøbelige og truede, således at de på denne side af årtusindskiftet kan betragtes som bevaringsværdig kulturarv.

Siden man i årene op mod 1990 begyndte at bruge ordet bevaring i forbindelse med bunkers, er bevaringen af

bunkers i dag blevet institutionaliseret.⁴⁷ Ud over at flere er en del af den statsstøttede museumsdrift, taler man også fra Kulturministeriets og Kulturstyrelsens side om bevaring af bunkers fra Anden Verdenskrig på linje med andre kulturhistoriske spor i landskabet – de optræder ligesom bevaringsværdige huse og fortidsminder under begrebet kulturarv.⁴⁸ Det er ikke længere et spørgsmål

om hvorvidt bunkerne skal sprænges væk, men om hvordan vi sikrer dem mod naturlig nedbrydning i kystzonen. Dette synspunkt kom bl.a. til udtryk i en artikel i Dagbladet Ringkøbing-Skjern, der beskrev hvordan "bunkere bliver blotlagt, flere tipper, og for første gang nogensinde skylles havet helt op bag de fire mandskabsbunkere og rykker klifodden langt tilbage – visse steder op til 30 meter."⁴⁹

Bunkers for (også tyske) turister

Linien – Lyset installationen kan også ses som et første skridt i retning af en forsonet indstilling i forhold til den tidligere besættelsesmagt. I 1979 kunne det stadig vække indignation at tyskerne besøgte "deres" tidligere bunkersstillinger i Danmark. Omkring 1990 blev bunkerne betragtet som en uvelkommen påmindelse om en ubehagelig fortid for de tyske turister i Blåvand, og Tirpitz skulle først og fremmest være et museum for de danske turister, hvor bl.a. den tidligere tyske officer skulle "fortælle danskerne" om bunkerne

i Blåvand. Sammenligningen af avisartiklerne om de første bunkermuseer med artiklerne, der omtaler fundet af Kryle-bunkeren i 2008, viser en markant ændring i opfattelsen af de tyske soldater, der bemandede bunkerne. Hvor man omkring 1990 holdt sig fra at formidle den tyske officers personlige historie, bliver netop den tyske soldat Gerhard Saalfelds historie det bærende element i artiklerne i 2008. Gerhard Saalfeld fremstilles endda som et offer for krigen, selvom han var en del af besættelsesmagten.

Også i museumsformidlingen kan man se denne ændring fra omkring 1990 til godt 20 år senere. Da Tirpitz-udstillingen åbnede, valgte man at lægge vægt på fakta om bunkersbyggeriet og Atlantvolden på udstillingsplancher og i den film, der vises i bunkeren. Udstillingen på Ringkøbing Museum i 2012 har fokus på Saalfelds personlige historie, hvor hans krigslegetøj og Hitler Jugend-drengbøger fra barndomsårene vises side om side med tysk krigsmateriel. Udstillingen om Saalfelds bunker, Tirpitz og Museumscenter Hanstholm bliver i høj grad besøgt af et tysk publikum. Tyske soldater, der var i Danmark i 1945, betragtes ikke længere som "besættelsesmagt" eller som "de andre", men som mennesker, der i en periode var udstationeret og havde hjem i Danmark. Det forandrede syn er sket i takt med, at modstandsbevægelsens fremstilling af begivenhederne under Anden Verdenskrig er blevet udfordret og nuanceret af historikere.

Spændende bunkers!

Fundet af Kryle-bunkeren understregede, at et helt nyt element blev centralt for brugen og formidlingen af bunkers efter årtusindskiftet. De fleste avisartikler om fundet lagde nemlig vægt på det spændende ved opdagelsen.⁵⁰ Flere artikler citerede bunkerentusiasten Tommy Cassøe, der som den første gravede sig ind i mandskabsbunkeren: "Jeg stod bare og rystede. Jeg troede ikke, at jeg nogensinde skulle opleve det."⁵¹ En borger udtalte i debatten på Stiften.dk: "Det er det mørke, kolde og beskidte der gør dem [bunkerne] lidt mere spændende."⁵² Mange af læserdebattørerne

her var fascinerede af atmosfæren omkring udgravningen og det at åbne en dør ind til en glemt verden. Én skrev: "Til en vis grænse kan dette fund sidestilles med fundet af Tut-Ankh-Amons grav for ca. 100 år siden", mens spisesedlen på forsiden af Dagbladet Ringkøbing-Skjern lød "Eventyr: Arkæologer har her til morgen taget hul på, hvad der minder om et dansk Indiana Jones-eventyr på stranden i Krylen."⁵³ Associationen blev komplet i en artikel i dagbladet, hvor det fremgår, at "Anden Verdenskrig er omgærdet af enorm interesse blandt samlere, der ikke viger tilbage for gravrøveri."⁵⁴ Bunkeren er ikke et gravsted, men ordet "gravrøver" giver associationer til én, der stjæler kulturværdier fra forhistoriske civilisationer. Heidi Poulsen fra Herning, der som sommerhusejer blev interviewet ved bunkeren, betegnede det i artiklen således: "Det er jo spændende at finde sådan en bunker. Det er der jo noget sørøverleg over."⁵⁵

Det er én tolkning, at bunkers minder os om krigens rædsler; det kolde, mørke og beskidte i menneskets sjæl, men mere tyder på, at det er selve *opdagelsen*, der skaber spændingen. Anden Verdenskrig er i 2008 rykket ud af mands minde, og konkrete spor fra krigens tid fungerer nu som en direkte forbindelse til den svundne tid. Bunkerne bliver inden for denne forståelsesramme en form for historisk helligdom, hvilket er tydeligt, når journalisterne i Viborg Stifts Folkeblad beskriver arkæologerne som nogle, der er "trængt ind i bunkeren" for at "bjærge effekterne."⁵⁶ Associationen til Indiana Jones' eventyr ligger lige for. Bunkerne bliver i denne diskurs sat ind i en nærmest *mytologisk* kontekst, som de forhistoriske pyramider og "pagtens ark", der i Indiana Jones' fiktive univers er genstand for skattejagten.

Bunkers som oplevelseshistorie

På trods af at klassiske historietimer og traditionelle museer har ry for at være kedelige og støvede, ser det ikke ud til at "historieforbruget" er blevet mindre gennem de seneste årtier – snarere tværtimod. Historien bliver brugt til

legitimering, til kommercialisering og til dannelsesformål såvel som til underholdning på tv og internet, i blade og romaner. Faktum er, at det, som historikeren Niels Kayser Nielsen har betegnet som en økonomisering af kulturen og en kulturalisering af økonomien,⁵⁷ også kan ses i forhold til bunkers. Et begreb for dette fænomen er *oplevelseshistorie*. Termen har særligt rettet sig mod det kommercielle aspekt, hvor historien og kulturarven bliver en industri, der forsimples fortiden for at gøre den mere kommerciel og salgbar.⁵⁸ Omvendt har flere peget på, at den øgende interesse for oplevelseshistorien kan opfattes som udtryk for en tendens, der i stigende grad gør historien tilgængelig for en bredere del af befolkningen og kan bidrage til en almen dannelsesproces.⁵⁹

Om end gennemgangen af avisartikler om bunkers fra 1945 til i dag viser, at hovedargumentet for at gøre bunkers til museer omkring 1990 var deres potentiale som lærings- og erindringssteder, så har analysen også tydeliggjort, at

det økonomiske og attraktionsmæssige spillede en rolle i musealiseringen af bunkers. Det blev fremstillet som logisk at bruge bunkerne til fremvisning, når nu de alligevel ikke kunne fjernes. På trods af, at tyske turistorganisationer frygtede, at bunkerne ville ødelægge tyskernes oplevelse af Vestkysten som turistdestination⁶⁰ var pressen fyldt med henvisninger til museerne besøgs-potentiale. Tirpitz blev i Vestkysten betegnet som "et nyt turistmål"⁶¹ og i Hanstholm var der godt et årti senere ligefrem blevet tale om *bæredygtig* turisme.⁶² I Tirpitz-stillingens første åbnings-sæson i 1991 kom der ifølge bladet 38.500 besøgende.⁶³ Det samme gjorde sig gældende for Dokumentationscentret i Hanstholm, hvor der i Berlingske Tidende under overskriften

"Besøgs-boom i Museumscentret" blev angivet 7-800 besøgende om dagen.⁶⁴ Turisternes og museumsgæsternes interesse for bunkers synes ikke samlet set at være faldet siden dengang. Ringkøbing Museum har i sommeren 2012 med udstillingen om Krylefundet oplevet flotte besøgstal.⁶⁵

Forventningen om mange besøgende skaber formodentlig en del nyere formidlingstiltag, der involverer bunkerne. Et eksempel er et nyt formidlings-element på Bangsbo Fort i Frederikshavn, der har fået udviklet en "interaktiv oplevelses-løsning", *Bangsbo Experience*. Den skal "give publikum indblik i livet for tyske soldater i Frederikshavn i årene 1942-1945 ... [og i]... de daglige opgaver på fortet samt indblik i de tyske soldaters mere eksistentielle overvejelser og svære valg."⁶⁶

Det er bemærkelsesværdigt, at de eksistencielle overvejelser i forbindelse med bunkeren med dette tiltag bliver flyttet væk fra overvejelserne om, hvorvidt man skal bevare og formidle fjendens krigsmaskineri, og i stedet tager udgangspunkt i fjendens dilemmaer som besættelsesmagt i Danmark. *Bangsbo Experience* vender dermed problematikken på hovedet i forhold til formidlingen af bunkers i perioden fra 1945 til efter årtusindskiftet.

I forbindelse med befrielsesfejringen i 2011 afviklede Bangsbo Fort med støtte fra Frederikshavn Kommune og flere lokale organisationer *Stützpunkt Nord* – eller hvad Nordjyske Stiftstidende betegnede som ”den største genoplevelse af besættelsestiden i Danmark”⁶⁷ Over to dage ville eventen ”byde på rollespil, teatertrupper, sabotageaktioner, spektakulære veteranflyopvisninger, besættelses- og befrielsestropper, alsang, algang og mindehøjtideligheder”⁶⁸

Det centrale budskab i formidlingen var, at ”fokuser på betydningen af fredelig sameksistens som udgangspunkt for landenes udvikling efter krigen”. Her dominerede positive superlativer som ”fantastisk nærværende”, ”ægte”, ”levende” og ”begejstring” dækningen af eventen i den lokale og regionale presse.⁶⁹ Der spores næsten stolthed fra journalisternes side over, at man kunne genopleve den for mange traumatiske besættelsestid. Rammen blev sat for folkefest og fejring, mens krigens gru var fraværende i beskrivelsen. Aviserne bragte ingen negative omtaler af projektet fra officielle organer,⁷⁰ men Nordjyske Stiftstidende modtog en del læserbreve, som udtrykte forargelse over projektet. En tidligere skolelærer havde ifølge bladet betegnet arrangementet som ”smagløst”.⁷¹ Denne type anklager om tivolisering minder meget om kritikken af *Linien – Lyset* og kan også ses som analogi til diskussioner af lignende formidlingstiltag, fx etableringen af oplevelsescenret på Dybbøl Banke i slutningen af 1990’erne.⁷²

Mens Nordjyske Stiftstidende i samme artikel med reference til kommunens kultur- og fritidsformand kunne slå fast, at arrangementet havde været afviklet på en ”respektfuld og saglig måde” og ville blive afviklet som en

årligt tilbagevendende begivenhed, måtte de vrede læserbrevsskribenter lide den tort i Berlingske Tidende at se sig selv udstillet som ”de krænkede” på linje med de muslimske borgere, der havde følt sig krænkede af tegneren Kurt Westergaards Muhammedtegninger forstås.⁷³ Denne fremstilling havde rod i den aktuelle debat om ytringsfriheden i Danmark; men med reference til debatten i forbindelse med befrielsesfejringen i 1995 og de i analysen af Kryle-fundet nye elementer, må der også siges at være sket et skift i, hvordan befolkningen, medierne og politikerne opfatter bunkers og deres rolle i Anden Verdenskrig. Det er tydeligvis *oplevelshistorien*, der afgør, hvordan vi skal bruge og forstå bunkerne i dag, og ikke deres betydning som erindringssteder eller steder, der maner til eftertanke og læring.

Silkeborg Bunkermuseum ved Silkeborg Bad har taget konsekvensen af dette formidlingsmæssige skift til en ny oplevelsesdiskurs. Museet arrangerer en årligt tilbagevendende event – *Bunker by Night*. Det beskrives på begivenhedens egen hjemmeside som et: ”Stort show med historiske biler, motorcykler og soldater. Oplev tyskere, briter, amerikanere og modstandsfolk som de saa ud dengang. Og kig indenfor i de aabne bunkere.”⁷⁴ Bemærk den

historiske iscenesættelse, hvor teksten, som er skrevet med typer, der ligner skrivemaskinskrift, har dobbelt- som erstatning for å, som var teksten skrevet i 1940'erne, samtidig med at der holdes en nutidig sprogbrug med korte sætninger. Ligesom teksten er selve eventen også en sammensmeltning af fiktive og historiske elementer, hvor der optræder historiske køretøjer og korrekte uniformer, men hvor selve rammehistorien med tyskere, amerikanere og modstandsfolk, der mødes på dansk grund, er en tendentiøs "nyfortolkning" af de historiske begivenheder. Samtidig med at publikum kan opleve denne "spændingsfilm" live, kan de også kigge ind i bunkerne og få en mere lødig historieformidling. Som i formidlingsinstallationen *Bangsbo Experience* er omdrejningspunktet "oplevelse" og ikke "historie" eller "Anden Verdenskrig".

Vi er begge fortalere for at bruge nye virkemidler til at give historiske begivenheder og genstande aktualitet for samtiden. Det er den eneste vej at gå, hvis historien skal finde sit publikum. Det er helt nødvendigt i dag, hvor besættelsestiden er kommet på følelsesmæssig afstand, at give plads til flere menneskelige vinkler på Anden Verdenskrigshistorien, som vi ser det med Saalfelds bunker. Lige så væsentligt som det er at værdsætte fredstilstanden, som vi gør den 5. maj og med installationer som *Linien – Lyset*, ligeså væsentligt er det at erkende, at hovedparten af vi mennesker kan lade os påvirke til at udføre krigshandlinger, der efterfølgende vil være socialt uacceptable – noget Saalfelds historie og oplevelsen af soldaternes etiske dilemmaer i *Bangsbo Experience* kan være med til at understrege. Historien har aldrig kun én vinkel, som den hegemoniske fremstilling af Anden Verdenskrig har haft tendens til at tage sig ud i generationen efter krigen. I vores optik er det dog ikke uproblematisk at beskæftige sig med Anden Verdenskrigsobjekter på en måde, hvor historiske fakta bliver en smule fordrejede, og moralske overvejelser om formidlingen ignoreres for at give plads til den spændende oplevelse. Som formidlingsinstitutioner skal vi ikke nødvendigvis lade være – men nok huske os

selv på at tage de faglige diskussioner om, hvor grænsen mellem fiktion og fakta ligger, og hvad vores udstillingers rolle er i dette grænsefelt.

Mette Bjerrum Jensen kan kontaktes på mbj@vardemuseum.dk

Noter

1. Lys langs landet. *Jyllands-Posten* 26.1.1995.
2. Artiklen er en forkortet og omarbejdet version af Lulu Anne Hansen & Mette Bjerrum Jensen: Spræng dem eller bevar dem – bunkers fra betonklodser til kulturarv. I: Lulu Anne Hansen & Martin Rheinheimer (red.) *Bunkers – Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. Odense (i tryk). Kildematerialet, der ligger til baggrund for artiklen, er avisartikler. De er primært fundet gennem artikeldatabasen Infomedia, men omfatter også artikler fra arkivet på Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-45 i Esbjerg samt på Museet for Varde By og Omegn. Selve analysen af artiklerne er en såkaldt diskursanalyse, og metode og analyse beskrives nærmere i den lange version af artiklen.
3. Nu skal Turistforeningen til at tage fat paa Opgaverne. *Vestkysten* 9.6.1945.
4. Ulla Thomsen: Unge afslører skjult indgang til bunker. *Vestkysten* 4.11.1989; Flemming Vestergård: Unge detektiver i Tirpitz-stillingen. *Vestkysten* 2.11.1989.
5. Flere Museumsbunkers i Jylland. *Berlingske Tidende* 8.7.1990.
6. Vibeke B. Ebert: Bunkeren fortæller krigens historie. Læserindlæg i *Vestkysten* 18.9.1989.
7. Argumentet optræder også i fx: Ikke slippe af med disse betonklodser. *Jyllands-Posten* 3.8.1990; Bunkerne behøver ikke kun være til besvær. *JydskeVestkysten* 1.6.1991.
8. Velkommen i dit eget Krigsmuseum. *Ekstra Bladet* 7.7.1979.
9. Tyskere vil have de gamle bunkers fjernet. *Vestkysten* 5.01.1990.
10. Knud Sunesen: Fæstning får nyt liv. *Jyllands-Posten* 5.11.1989.
11. I artiklen Krigsminder. *Vestkysten* 8.1990, blev det noteret, at en ny og "følelsesladet" diskussion kunne være på vej.
12. Flere Museums-bunkers i Jylland. *Berlingske Tidende* 8.7.1990.
13. Museum i bunker beskriver besættelsestiden. *Jyllands-Posten* 21.5.1991.
14. Bunker fortæller om besættelsen. *JydskeVestkysten* 1.6.1991.
15. Bunker fortæller om besættelsen. *JydskeVestkysten* 1.6.1991.
16. At spørgsmålet om formidlingen var omstridt fremgår også af en understregning af, at man netop ikke ville forherlige krigsanlæggene, og at man søgte "korrekte" oplysninger i artiklen Hvem var med til at bygge bunkers? *Berlingske Tidende* 31.10.1989.

17. Museum i bunker beskriver besættelsestiden. *Jyllands-Posten* 21.5.1991. "Officeren" beskrives lidt mere indgående i artiklen: Tirpitz er blevet et tilløbsstykke. *Varde Ugeavis* 11.6.1991, hvor hans navn og titler fremgår under overskriften "Bøffelchefen": "Den dansk gifte Paul Pleines, som har sommerhus i Blåvand, var oberstleutnant og kompagniechef i "Bøffelstillingen" lige bag Blåvand på Kalles Mærskvejen fra 1943 til 45. [...] Som 24-årig kompagniechef ledte han natjagerne fra bunkeren i "Bøffelstillingen" og kendte naturligt også planerne og byggeriet med den nærvedliggende Tirpitzstilling."
18. For en gennemgang af det relevante hændelsesforløb forud for kontroverserne og afviklingen af *Linien – Lyset* se Claus Bryld og Anette Warring: *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-97*. Frederiksberg 1999, s. 226-244.
19. Bekvem afsporing af debatten. *Jyllands-Posten* 16.3.1995.
20. Krigs-skulpturen »Linien-lyset«. *Thisted Dagblad* 10.2.1995.
21. Krigs-skulpturen »Linien-lyset«. *Thisted Dagblad* 10.2.1995.
22. Lysskulptur langs Vestkysten. *Vejle Amts Folkeblad* 22.3.1995.
23. Fredsskulptur skaber ufred. *Jyllands-Posten* 18.2.1995.
24. Hans Rolighed: Fredsskulptur 1995 – et hav af lys på Vestkysten. *Aalborg Stiftstidende* 13.1.1995. Kvinderne var Lise Munk, Fru Skipper Schmidt og Henriette Riskær Steffensen.
25. For en uddybet argumentation, se Lulu Anne Hansen & Mette Bjerrum Jensen: Spræng dem eller bevar dem – Bunkers fra betonklodser til kulturarv. I: Lulu Anne Hansen & Martin Rheinheimer (red.) *Bunkers – Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. Odense (i tryk).
26. Dette modsvarer fint historiker Claus Brylds forskning. Han har i sine analyser af erindringen om krig og besættelse i de skandinaviske lande peget på, hvordan den nyere forskning i Anden Verdenskrigs historie siden sidste halvdel af 1990'erne i stigende grad forholder sig kritisk til de nationale samlingsfortællinger om krigsårene og i stedet fokuserer på universelle værdier, herunder bl.a. menneskerettigheder. Claus Bryld: *The Five Accursed Years. Danish perception and usage of the period of the German Occupation, with a wider view to Norway and Sweden*. *Scandinavian Journal of History* 32:1 (2007), s. 86-115.
27. Niels Houkjær: Den barske historie i Hanstholms landskab. *Berlingske Tidende* 14.9.2002.
28. Fredsskulptur skaber ufred. *Jyllands-Posten* 18.2.1995.
29. Den 4. maj 2008 gravede to drenge sig ind i en maskingeværstilling på en kanonbunker i Kryle-batteriet nord for Houvig. Krylefundet omfattede fire mandskabsbunkers. Den ene af disse bunkers blev under stor mediedækning undersøgt af Ringkøbing-Skjern Museum med assistance fra Museumscenter Hanstholm i slutningen af juni 2008.
30. Lars Kryger: At finde en bunker med inventar er sensationelt. *Dagbladet Ringkøbing-Skjern* 26.6.2008.
31. Jørgen Baungaard: En by under klitterne. *Dagbladet Ringkøbing-Skjern* 27.6.2008.
32. En lille undtagelse fra ovenstående tendens er artiklen: Nazibunker skjult i 63 år. *BT* 26.6.2008, hvor mandskabsbunkeren beskrives som "hjem og arbejdssted for 10 nazi-soldater".
33. Et blækhus fra flødeskumsfronten. *Jyllands-Posten* 28.6.2008; Lars Kryger: Ønskefund. *Dagbladet Ringkøbing-Skjern* 26.6.2008.
34. Til Krylen i stedet for østfronten – Gerhard Saalfeld var heldig. *Århus Stiftstidende* 28.6.2008.
35. Knægten fra bunkeren. *BT* 28.6.2008.
36. Knægten fra bunkeren. *BT* 28.6.2008.
37. Knægten fra bunkeren. *BT* 28.6.2008.
38. Soldat fra bunkeren: Man kunne lugte at der boede mennesker. *Berlingske.dk* 27.6.2008; Erindring: Oplevelser fra bunkeren. *Berlingske Tidende* 28.6.2008; Til Krylen i stedet for østfronten – Gerhard Saalfeld var heldig. *Århus Stiftstidende* 28.6.2008.
39. Knægten fra bunkeren. *BT* 28.6.2008.
40. Uddrag af Saalfelds erindringer. *ViborgFolkeblad.dk* 28.6.2008.
41. Carsten Bille Petersen: Saalfeld genså Kryle-bunker. *Dagbladet Ringkøbing-Skjern* 3.7.2008.
42. Niels Eric Boesgaard: Fæstninger der aldrig kom i krig. *Berlingske Tidende* 10.2.1990.
43. Hver anden husstand vil sætte lys i vinduerne 4. maj. *Berlingske Tidende* 30.4.1995. Artiklen gengiver en Gallup-måling gennemført i slutningen af april 1995, dvs. umiddelbart inden afviklingen af *Linien – Lyset* og midt i debatten om installationens berettigelse. Ifølge målingen anså hele 71 % af befolkningen det for ønskværdigt, at de tyske bunkers blev bevaret for eftertiden. *Berlingske Tidende* kunne samtidig slå fast, at det netop var i Vestjylland, hvor det største antal bunkere fandtes, at der var størst støtte til bevaringstanken. Artiklen var unik i den mediedebate, der omgav *Linien – Lyset*, og for så vidt rummede den heller ingen referencer til selve installationen, men den er netop interessant, fordi den så direkte fokuserer på bevaring som et legitimt mål i forhold til bunkerne, og at befolkningen til trods for, at flertallet forholdt sig negativt til *Linien – Lyset*, mente, at bunkerne skulle bevares – med de forbehold, der altid bør tages for den type af meningsmålinger.
44. Drenge fandt sprække ind til bunker. *Fyens Stiftstidende* 25.6.2008; Uberørt tysk bunker fundet på Vestkysten. *Politiken* 26.6.2008; Nazi-bunker skjult i 63 år. *BT* 26.6.2008.
45. Mette Haakonsen: Den ukrænkelige zone. *Weekendavisen* 25.7.2008.
46. Lars Kryger: Bunkere er som Dannevirke. *Dagbladet Ringkøbing-Skjern* 26.6.2008.

47. Tanken om at bevare bunkers kom til udtryk i: Bent Baagøe Anthonisen: *De tyske fæstningsværker Kryle/Ringelnatter*. Forvaltningen for teknik og miljø, Fredningsafdelingen: Forslag til bevaring af området. Ringkjøbing Amtskommune, Teknik- og Miljøforvaltningen, Fredningsafdelingen 1987. I 1988 blev en landsdækkende undersøgelse, koordineret af Miljøministeriet iværksat. Undersøgelsen havde til hensigt at kortlægge de eksisterende befæstningsværker i Danmark med henblik på fredning af udvalgte dele, og heri var også de tyske bunkers medtænkt. De ændrede på den måde status som en del af kulturmiljøet. Se Peter Thorning Christensen (red.): *Befæstningsanlæg i Danmark 1858-1945. En statusrapport*. København, Miljøministeriet 1990.
48. Bunkersanlæg, herunder de tyske Anden Verdenskrigsanlæg, optræder fra ca. 2007 under benævnelsen kulturarv i pressemeddelelser og skrifter fra Kulturministeriet og den daværende Kulturarvsstyrelse, nu Kulturstyrelsen. Se: Pressemeddelelse udsendt af Konservative: Vi skal passe bedre på vores vigtigste bygninger og monumenter. *Altinget.dk* 7.11.2007; Mette Bom (red.): *I krigens fodspor – forsvarsbygninger i Danmark*. København, Kulturarvsstyrelsen 2010. I dette hæfte blev de tyske bunkers ligestillet med Svenskerkrigenes bastioner og Københavns nyere befæstning i en kategori der figurerede under overskriften "Forsvar af kongemagt og Nationalstat".
49. Lars Kryger: En storm og to nysgerrige drenge satte bunkers-eventyret i gang. *Dagbladet Ringkøbing-Skjern* 25.6.2008.
50. Spændingselementet optræder i mindre omfang i avisdebatten om musealiseringen af bunkerne tidligere. Der blev refereret til "åbningen" af bunkerne, ligesom der forekommer referencer til det "fascinerende", "spændende", "originale" og autentiske. Se: Bunkerne fortæller krigens historie. *Vestkysten* 18.9.1990; EF-støtte til at åbne tyske bunkers. *Berlingske Tidende* 2.2.1990; Vores kælder er en tysk bunker. *Vestkysten* 25.1.1989; Kommer kanonen er der en stang krudt til den. *Thisted Dagblad* 14.3.2002.
51. Nazibunkere fundet ved Ringkøbing. *Viborg Folkeblad* 25.6.2008; Drenge fandt sprække ind til bunker. *Fyens Stiftstidende* 25.6.2008.
52. Sensationelt nazifund på vestkysten. *Århus Stiftstidende* 25.6.2008. Læserdebat på hjemmesiden stiften.dk i forbindelse med artiklen. Debatten er løbet fra 25.6.2008 til og med 4.7.2008.
53. "Spiseseddel" med helsides foto på forsiden af *Dagbladet Ringkøbing-Skjern* 25.6.2008.
54. Lars Kryger: At finde en bunker med inventar er sensationelt. *Dagbladet Ringkøbing-Skjern* 25.6.2008.
55. Lars Kryger: Glimt fra dagen. Der er sket meget på stranden. *Dagbladet Ringkøbing-Skjern* 26.6.2008.
56. At finde en bunker med inventar er sensationelt. *Viborg Stifts Folkeblad* 26.6.2008.
57. Niels Kayser Nielsen: *Historiens forvandlinger. Historiebrug fra monumenter til oplevelsesøkonomi*. Århus 2010.
58. Robert Hewison: *The Heritage Industry. Britain in a Climate of Decline*. London 1987.
59. I en dansk kontekst har besættelsen før som nu vist sig at have stor appel, både når det handler om erindringspolitik, læring og underholdning.
60. Tyskere vil have de gamle bunkers fjernet. *Vestkysten* 5.1.1990.
61. Museumsbunker først klar i 1991. *Vestkysten* 21.9.1990.
62. Museumsbunker først klar i 1991. *Vestkysten* 21.9.1990; Krigsminder. *Vestkysten* 8.2.1990; Museet søger EU-penge til opbygning af udstilling. *Thisted Dagblad* 8.10.2001.
63. "Tirpitz-stillingen ved Blåvand har i sin første sæson som åbnet bunkersanlæg været et trækplaster langt over, hvad selv de største optimister havde turdet håbe på." Citat fra: Bunkers-anlæg blev stort trækplaster. *JydskeVestkysten* 27.12.1991.
64. Besøgs-boom i Museumscentret. *Berlingske Tidende* 18.7.2002.
65. Der var 24.143 gæster på Ringkøbing Museum 2012 (mod 6.928 gæster i 2011).
66. Morten Kamp Schubert: Det svære valg. *Danske Museer* 24:5 (2011), s. 31-33.
67. Først besat og så befriet. *Nordjyske Stiftstidende* 22.5.2011.
68. Besat og Befriet. På to døgn i Frederikshavn. *Kanal Frederikshavn.dk* 17.5.2011 <http://www.kanalfrederikshavn.dk/vis/nyhed/besat-og-befriet-paa-to-doen-i-frederikshavn/>
69. Besat og befriet på to døgn. *NordjyskeUgeaviser.dk* 18.5.2011; En gammel tante lastet med fred. *Frederikshavn.dk* 18.5.2011; Henriette Måj Pedersen: Besat og befriet på to døgn. *TV2 Nordjylland* 20.5.2011. <http://www.tv2nord.dk/artikel/159584:Regionale-nyheder--Besat-og-befriet-paa-to-doen>.
70. Udsagnet baserer sig på en systematisk søgning i avisartikler fra ugerne før og efter afviklingen af denne event.
71. *Nordjyske Stiftstidende* 27.5.2011.
72. René Rasmussen: Slaget om Dybbøl Banke. En øjenvidskildring af kampen om Historiecenter Dybbøl Bankes udvidelsesplaner. *Fortid og Nutid* 2000/3, september, s. 171-198.
73. De krænkede. *Berlingske Tidende* 3.6.2011.
74. Forsiden på <http://bunkerbynight.dk/index.htm> 30.11.2012.